

Historische stadsbibliotheken in Nederland

Onder redactie van

AD LEERINTVELD EN JAN BEDAUX

Historische stadsbibliotheken in Nederland

Studies over

openbare stadsbibliotheken

in de Noordelijke Nederlanden

vanaf circa 1560 tot 1800

WalburgPers

15. S ^t . Marien Kerk.	25. Bartholomei Gasthuys.	35. i' Kinderhuys v' Anghiten.	45. Surkenborg.	55. Beyer Brugh.	65. Brjstten Brugh.	75. J
16. S ^t . Pieters Kerk.	26. i' Juyfel Gasthuys.	36. Dolhuys.	46. Bybauwers Toorn.	56. De Plaets Brugh.	66. Catharine Brugh.	76. C
17. S ^t . Jans Kerk.	27. i' Martens Gasthuys.	37. Lichthuys.	47. Snee Toorn.	57. Martens Brugh.	67. Pauls Brugh.	77. O
18. Catharine Kerk.	28. i' Loren Gasthuys.	38. i' Hieronimus School.	48. Snyen Berg.	58. Guard Brugh.	68. Martens Dam Brugh.	78. A
19. Wilolai Kerk.	29. i' Pyls Gasthuys.	39. i' Ammonitie Huys.	49. Flengen Loeren.	59. Roomburger Brugh.	69. Luns Dam Brugh.	79. S
20. Goerte Kerk.	30. S ^t . Jans Gasthuys.	40. D'Almosfeniers Kamer.	50. i' Snywas Heek.	60. Reguliers Brugh.	70. Witte vrouwe Brugh.	80. L
21. Luytloff Kerk.	31. Catharine Gasthuys.	41. Magdalene Kerk.	51. Jacobs Brugh.	61. De Snee Brugh.	71. De Gilder Brugh.	81. A
22. Romansgransf Kerk.	32. Collegium Willebrordi.	42. i' Witte vrouwe Cloesier.	52. De Brugh.	62. De Goerte Brugh.	72. De Weert Poort.	82. C
23. Marijste Kerk.	33. i' Duerfchen Huys.	43. Academies Hof.	53. Jans Brugh.	63. Volder Brugh.	73. Witte vrouwe Poort.	83. A

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL

Nieuwe Reeks, Deel XVIII

Redactie

Dr. Y.L. Bleyerveld, dr. H.M. van den Braber,
dr. M.T.G.E. van Delft (voorzitter), dr. J.L. Salman,
dr. M. van Vliet en L. Ijpelaar MA (secretaris).

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Frederik Mullerfonds, St. Anthonie Groote Broederschap, Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven, Historische Vereniging Oud Enkhuizen, G.Ph. Verhagenstichting, Ruigrokkfonds, Stichting Katholieke Openbare Bibliotheek Haarlem, Nederlandse Boekhistorische Vereniging en Stichting Librije St. Walburgiskerk Zutphen.

© 2016 Ad Leerintveld en Jan Bedaux,
p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Afbeeldingen omslag: (voor): interieur Librije Zutphen,
(achter van links naar rechts): boekband met ketting uit librije Zutphen, interieur librije Enkhuizen, boekband Amsterdam, Haarlemse bijbel, exterieur librije Enkhuizen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Begeleiding namens de BGNB-redactie: dr. M.T.G.E. van Delft

Omslagontwerp: Erwin Bomans, Leucq¹BNO, Goor
Vormgeving binnenwerk: Andre Klijsen, Villa Y, Den Haag

ISBN 9789462491441
NUR 620

Herkomst van de illustraties

De stadsplattegronden aan het begin van elk hoofdstuk zijn afkomstig uit de Atlas de Wit (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek). Tenzij anders vermeld zijn de overige afbeeldingen afkomstig van de instellingen waar de objecten berusten.

Inhoud

	Inleiding – Historische Stadsbibliotheken in de Noordelijke Nederlanden	6
	door Ad Leerintveld	
1	Amsterdam	door Jos A.A.M. Biemans 13
2	Haarlem	door Anneke van den Bergh 21
3	Alkmaar	door Paul Dijstelberge en Kuniko Forrer 29
4	Enkhuizen	door Jaap Keppel 37
5	Edam	door Marieke van Delft 45
6	Leiden	door Ed van der Vlist 52
7	Gouda	door Jan Willem Klein 65
8	Rotterdam	door Adrie van der Laan 73
9	Utrecht	door Marco van Egmond en Bart Jaski 82
10	Deventer	door Jan Bedaux 91
11	Zutphen	door George E. Hartman 100
12	Franeker	door Jacob van Sluis 108
13	Groningen	door Gerda C. Huisman 116
14	Maastricht	door Emile Ramakers 125
15	Antwerpen	door Pierre Delsaerd 134
16	Zeeland	door Marinus Bierens 144
	Bibliografie	154
	Historische bibliotheken in andere steden – een overzicht door Eva Breuer	166
	Personalialia	171
	Register van namen van plaatsen en personen	172
	Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel	176

Inleiding – Historische stadsbibliotheken in de Noordelijke Nederlanden

Ad Leerintveld

HABENT SUA FATA LIBELLI

Wie in de St. Walburgiskerk van Zutphen de librijeruimte binnengaat, stapt de middeleeuwen in. De gewelfde ruimte, de pilaren, de glas-in-lood ramen, maar bovenal de donkerhouten lessenaars met daarop oude boeken aan kettingen, brengen de bezoeker terug in de tijd. Om precies te zijn: terug naar 1564, het jaar dat deze ‘Benedenlibrije’ voor het eerst wordt opengesteld. Er is sindsdien niets wezenlijks veranderd.

Het 450-jarig bestaan in 2014 van deze enige nog bestaande kettingbibliotheek van Nederland en een van de weinige in Europa, vormde de aanleiding voor een congres over historische stadsbibliotheken in Nederland. In de Zutphense St. Walburgiskerk presenteerden boekhistorici en collectiebeheerders de oude bibliotheken van Alkmaar, Enkhuizen, Edam, Amsterdam, Rotterdam, Franeker, Deventer en natuurlijk de jubilerende Librije van Zutphen zelf. Deze bijdragen vielen zo in de smaak en leverden zoveel interessante informatie op dat besloten werd de teksten om te werken tot artikelen en uit te geven in deze publicatie. Aan de acht congresbijdragen zijn artikelen toegevoegd over de historische bibliotheken van Haarlem, Leiden, Gouda, Utrecht, Groningen, Antwerpen, Maastricht en de stadsbibliotheken in de provincie Zeeland. Op deze manier wordt een boeiend beeld gegeven van de eerste stedelijke bibliotheken in (voornamelijk) de Noordelijke Nederlanden.

Stedelijke bibliotheken

Deze bundel gaat over historische stadsbibliotheken in de Nederlanden die zijn gesticht in de zestiende of zeventiende eeuw. Bibliotheken die later zijn ontstaan bijvoorbeeld in de Zuidelijke Nederlanden uit kloosterbibliotheken die op last van de Franse overheid opgeheven werden (Brugge, Gent), blijven buiten beschouwing. In de boek- en bibliotheekwetenschap worden stadsbibliotheken gerekend tot de institutionele bibliotheken.¹ Het zijn bibliotheken die door een stedelijke regering zijn opgericht, door de stad worden onderhouden en die voor ingezetenen van een stad toegankelijk zijn. Een stedelijke bibliotheek wordt ook wel *bibliotheca publica* (openbare bibliotheek) genoemd. De term *bibliotheca publica* wordt in de zestiende- en zeventiende-eeuwse bronnen gebruikt om dit type bibliotheek te onderscheiden van de privébibliotheken van geleerden en van welgestelde bibliofielen of van de bibliotheken van bestuurs- of rechtscolleges die alleen voor de eigen functionarissen toegankelijk zijn.

Interieur ‘Benedenlibrije’ Librije St. Walburgiskerk te Zutphen (1564). De enige nog bestaande Nederlandse kettingbibliotheek. Foto: Henk Koopman

Deze privébibliotheken konden overigens vele malen groter en aanzienlijker zijn dan een stadsbibliotheek.² Blijkens zijn eigenhandige catalogus telde de bibliotheek van Gerardus Joannes Vossius (1577-1649) 3.800 boektitels en volgens de veilingcatalogus van de bibliotheek van Nicolaas Heinsius (1620-1681) bezat deze geleerde 13.000 banden.³ De bibliotheek van Adriaan Pauw (1585-1653), raadpensionaris van Holland en onder andere Heer van Heemstede, geldt als de grootste privébibliotheek en telde 16.000 banden.⁴ De ongeveer 2.500 banden die de Leidse jurist Johannes Thysius (1622-1653) naliet ‘tot publieque dienst der studie’, werden dankzij een door dezelfde mecenas nagelaten bedrag van 20.000 gulden in een nieuwgebouwde bibliotheek geplaatst. Dit door Arent van 's-Gravesande ontworpen classicistische gebouw met op de eerste verdieping een fraaie bibliotheekzaal is tot op de dag van vandaag te bewonderen in het centrum van Leiden. De boeken zijn nu via de Leidse universiteitsbibliotheek te raadplegen. Zo werd een privébibliotheek een voor studerende toegankelijke instelling.⁵

Privébibliotheken en de boekencollecties van instituten als kerken en kloosters, maar ook van administratieve of juridische colleges (Hof van Holland, Hof van Gelre) vallen dus buiten het bestek van dit boek.⁶ Verderop in deze inleiding zal duidelijk worden dat het onderscheid ‘kerkelijk’ of ‘stedelijk’ niet altijd even gemakkelijk te maken valt, niet bij de oprichting van een stedelijke bibliotheek aan het einde van de zestiende of in de zeventiende eeuw en ook niet later in de tijd.

Bibliotheekzaal van de Bibliotheca Thysiana te Leiden (1655), gezicht naar het Noorden. Opvallend is de moderne, zeventiende-eeuwse inrichting: wandkasten met een hek ervoor. Foto: Paul Hoftijzer.

Stadsbibliotheken nemen namelijk vaak de boeken uit kerkelijk bezit op in hun collecties. De beroemde monumentale Joodse bibliotheek, Ets Haim, te Amsterdam, wordt dus niet behandeld.⁷ Ook priesterbibliotheken en bibliotheken van katholieke orden en congregaties blijven goeddeels buiten beschouwing.⁸

Het beeld dat hier van de geschiedenis van de stedelijke bibliotheken in de Noordelijke Nederlanden wordt gegeven, kan overigens niet volledig zijn. Over sommige oude stadsbibliotheken was een afzonderlijk artikel niet mogelijk. Zij ontbreken, maar in een aparte lijst worden ze wel genoemd met verwijzing naar relevante literatuur.

Vergelijking in context

De in deze bundel verzamelde artikelen nodigen uit om de gang van zaken in de ene stad met de andere te vergelijken. In de context van het geheel blijkt de ene bibliotheek op een enkel

punt heel afwijkend te zijn van de andere, terwijl ze op andere punten juist weer erg overeenkomen. Enkele van deze vergelijkingspunten komen in deze inleiding aan bod.⁹

Ontstaan

Sommige stedelijke bibliotheken zijn opgericht (of ingericht) krachtens een besluit van de stedelijke regering. Archiefstukken staven dit bijvoorbeeld voor Utrecht (1584), Franeker (1585), Haarlem (1596), Rotterdam (1604), Groningen (1615) en Maastricht (1662). Voor andere stadsboekerijen kan een jaar van ontstaan worden afgeleid uit documenten met betrekking tot de aankoop van nagelaten boeken. Dit is het geval in Deventer (de collectie van pastoor Phoconius in 1560), Edam (in 1575 nalatenschap van predikant Paulus Pieterszoon), Enkhuizen (1588, legaat Gerard Vesterman, 'dienaar des godl. woorts') en Gouda (1594, pastoor Frederick de Lange). Helaas zijn er ook steden waarvan geen enkel archiefstuk met betrekking tot een mogelijk begin van de bibliotheek bewaard is gebleven. Een

brand in de Nieuwe Kerk te Amsterdam in 1645 vernietigde het daar aanwezige archief. Van de Amsterdamse stadsbibliotheek is dus geen 'geboortecertificaat' voorhanden.¹⁰

De stichting van een stedelijke *bibliotheca publica* juist aan het einde van de zestiende eeuw wordt wel in verband gebracht met de Opstand van de Verenigde Nederlanden tegen Spanje. Vanaf 1572 kozen steeds meer steden de zijde van Willem van Oranje. Men omarmde de Reformatie en nam afstand van het katholieke geloof. De steden die overgingen naar de Prins kozen zich een hervormde regering. Katholieken werden uitgesloten van bestuurlijke functies en kerken en kloosters werden geconfisqueerd of 'geannoteerd'.¹¹ Roerende goederen als de boeken uit de klooster- en kerkbibliotheken werden verkocht of kwamen ter beschikking van de stad. Dat dit niet in elke stad op eenzelfde wijze geschiedde, leren de lotgevallen in Gouda, Haarlem, Leiden en Utrecht. In Gouda werden de boeken van de St. Jan in 1594 geconfisqueerd. Deze kerkbibliotheek werd de stadsbibliotheek en aan de collectie van de St. Jan werden in 1637 de boeken uit het klooster van de collatiebroeders en in 1645 die van het klooster Stein toegevoegd. In Haarlem werd het bezit van de katholieke instellingen in 1581 verbeurd verklaard, maar in de bibliotheek zijn eigenlijk alleen boeken van de Jansheren uit de Commanderie van St. Jan te vinden. In de bibliotheek van Leiden zijn in de zestiende eeuw geen boeken uit Leidse kloosters of kerken opgenomen. In Utrecht werden de boeken van kloosters en kapittels in 1581 geïnventariseerd, maar pas in 1584 werd met een 550 à 600 banden uit Utrechtse kloosters in het koor van de Janskerk de stadsbibliotheek ingericht. De kapittelbibliotheken zouden pas in 1844 in de stadsbibliotheek terecht komen. In Maastricht lag de situatie geheel anders. Door het 'simultaneum', het gedeelde gezag van de prins-bisschop van Luik en de Staten-Generaal, konden de kloosterbibliotheken hier blijven bestaan tot aan de Franse tijd. In het katholieke zuiden was uiteraard geen sprake van confiscatie. In Antwerpen werkte het katholieke stadsbestuur in 1608 – 1609 eendrachtig samen met het kapittel van de Onze Lieve Vrouwekathedraal om een stadsbibliotheek te stichten. De librije van het katholieke Hulst in Zeeuws-Vlaanderen viel pas in 1645 bij de inname van de stad door Frederik Hendrik in handen van de protestanten. De boeken eruit raakten verspreid over de Zuidelijke Nederlanden of werden vernield om het materiaal (leer, perkament) opnieuw te gebruiken.

Bij gebrek aan archivalia over Amsterdam heeft Biemans de gang van zaken in andere steden in schema gebracht. In zijn bijdrage over Amsterdam tracht hij vergelijkenderwijs de waarschijnlijkheid te onderzoeken dat de stadsbibliotheek zou zijn ingericht met in beslag genomen boeken uit opgeheven Amsterdamse kloosters. Hij komt tot een negatieve uitkomst en concludeert dat de Amsterdamse stadsbibliotheek een voortzetting is van de bibliotheek die al in de Nieuwe Kerk aanwezig was. In Amsterdam en Gouda is dus sprake van een zekere con-

tinuïteit; de boeken bleven waar ze waren en alleen het gezag erover veranderde. In andere steden (Leiden, Franeker en Groningen) vormen de bibliotheken uit kloosters en kerken echter niet de basiscollectie voor de bibliotheek van de stad of de universiteit.

Huisvesting

Een tweede punt van vergelijking vormt de huisvesting van de bibliotheek. Gezien de hierboven aangeduide continuïteit is het niet verwonderlijk dat in de meeste steden de bibliotheek gevestigd was en bleef in de kerk. In Zutphen werd tussen 1561 en 1564 aan de St. Walburgiskerk een aparte bibliotheekruimte gebouwd. Net als de oude librije van Hulst werd deze ruimte ook verfraaid met beeldhouwde afbeeldingen van heiligen met een boek als attribuut.¹² Ook in andere steden was een speciaal boekenvertrek ingericht. In Rotterdam werd, toen de St. Laurenskerk voor de hervormde eredienst gebruikt ging worden, naast de voormalige sacristie een kerkenraadskamer ingericht met daarboven de bibliotheekruimte. In Edam en Enkhuizen werd aan de zuidzijde van respectievelijk de Grote of St. Nicolaaskerk en de St. Gommarus- of Westerkerk een nieuw portaal gebouwd waar op de eerste verdieping de librije werd gevestigd. Ook in Alkmaar was de bibliotheek op het zuiden te vinden, namelijk boven de hoofdingang van de Grote of St. Laurenskerk.

Hoe de boeken in deze bibliotheekruimten werden geplaatst, valt gelukkig op drie plaatsen in Nederland nog te zien. In de librije van de Walburgiskerk te Zutphen liggen in leer gebonden folianten op zogenaamde *lectrijnen* aan een ketting die met een ring aan een ijzeren roede boven de lectrijn is bevestigd. Hier heeft een lectrijn, ook wel *pulmt* (Latijn: *pulpitum*) of in het Middelnederlands *pulpit* genaamd, twee schuin geplaatste leesplanken waarop de boeken rusten. Een houten richel voorkomt dat de boeken van de planken schuiven. Tussen twee lectrijnen staat een bank waarop de lezers kunnen

Interieur Librije Zutphen. Lectrijnen met dubbele leesplank, waarboven een stang waaraan van weerskanten met kettingen boeken zijn vastgemaakt.

plaatsnemen. Dit is waarschijnlijk het oudste type van een inrichting van een kettingbibliotheek.¹³ De Edamse librije heeft ook dergelijke lectrijnen. De Amsterdamse stadsbibliotheek moet in de beginjaren in de Nieuwe Kerk eveneens dit type inrichting hebben gekend.¹⁴

Een ander, waarschijnlijk zeventiende-eeuws type toont de ter plaatse bewaard gebleven librije van de Westerkerk te Enkhuizen. Hier staan de boeken in kasten waaraan leesplanken zijn bevestigd. Aan de bovenzijde van de band van het boek was met een klamp een ketting bevestigd. En deze kettingen zaten met ringen aan een stang die tegen de kast was gemonteerd. Om met zo kort mogelijke kettingen toe te kunnen stonden de boeken op hun kop op de plank. Lezers hoefden het boek om het te raadplegen alleen maar te kantelen. Stangen en kettingen zijn in de negentiende eeuw verwijderd, maar aan de kasten en de boeken zijn de sporen ervan nog steeds zichtbaar.

Varianten van beide typen¹⁵ zullen in de verschillende bibliotheken aanwezig geweest zijn, maar daarvan zijn alleen nog sporen te vinden in archieven waar rekeningen voor planken en kettingen bewaard zijn (Gouda, Deventer), in verslagen van reizigers die de bibliotheek hebben bezocht (Alkmaar, Rotterdam, Deventer), of op afbeeldingen. Beroemd is de gravure naar een tekening van Woudanus van de Leidse universiteitsbibliotheek in 1610. Hierop is te zien dat de boeken rechtop staan in een 'kast' met één plank. Ze zijn met een ketting vastgemaakt aan een stang die boven een schuine lessenaar is gemonteerd. Aan de lessenaars aan het begin van de rij 'kasten', kan men staande de boeken raadplegen. Of tussen de kasten banken staan, is niet zichtbaar.

Door de groei van de collecties was de berging en raadpleging op lectrijnen niet efficiënt meer en ging men over tot een inrichting met kasten langs de wanden (Leiden, Franeker, Gouda, Amsterdam). Een hek of balustrade voor de kasten zorgde ervoor dat de bezoekers niet zelf de boeken van de plank namen. Ze werden hun aangereikt door de bibliothecaris.

Beheer

Een derde aspect dat uitnodigt tot een vergelijking van de gang van zaken in de diverse steden is het beheer van de bibliotheek. Vóór de overgang van de stad naar de Prins en dus de gereformeerde religie werden de bibliotheken in de kerken, publieke ruimtes bij uitstek, beheerd door de katholieke kerk. Kerkmeesters hadden de zorg voor de bibliotheek. Ze werden daarbij soms bijgestaan door de rector van de plaatselijke Latijnse school. Bewaard gebleven kerkelijke archieven (Zutphen, Gouda) geven inzicht in dit beheer. Na de Alteratie neemt de protestante stedelijke overheid met de bibliotheek ook het beheer ervan over. Er worden beheerders aangesteld, vaak leden van de vroedschap en een of meer predikanten. De dagelijkse zorg kwam meestal neer op de koster of zijn vrouw (Amsterdam, Rotterdam). In Gouda was het beheer in handen

Interieur Librije Westerkerk Enkhuizen. Kasten met een leesplank eraan. De stang en de kettingen waarmee de boeken geketend waren, zijn in de negentiende eeuw verwijderd.

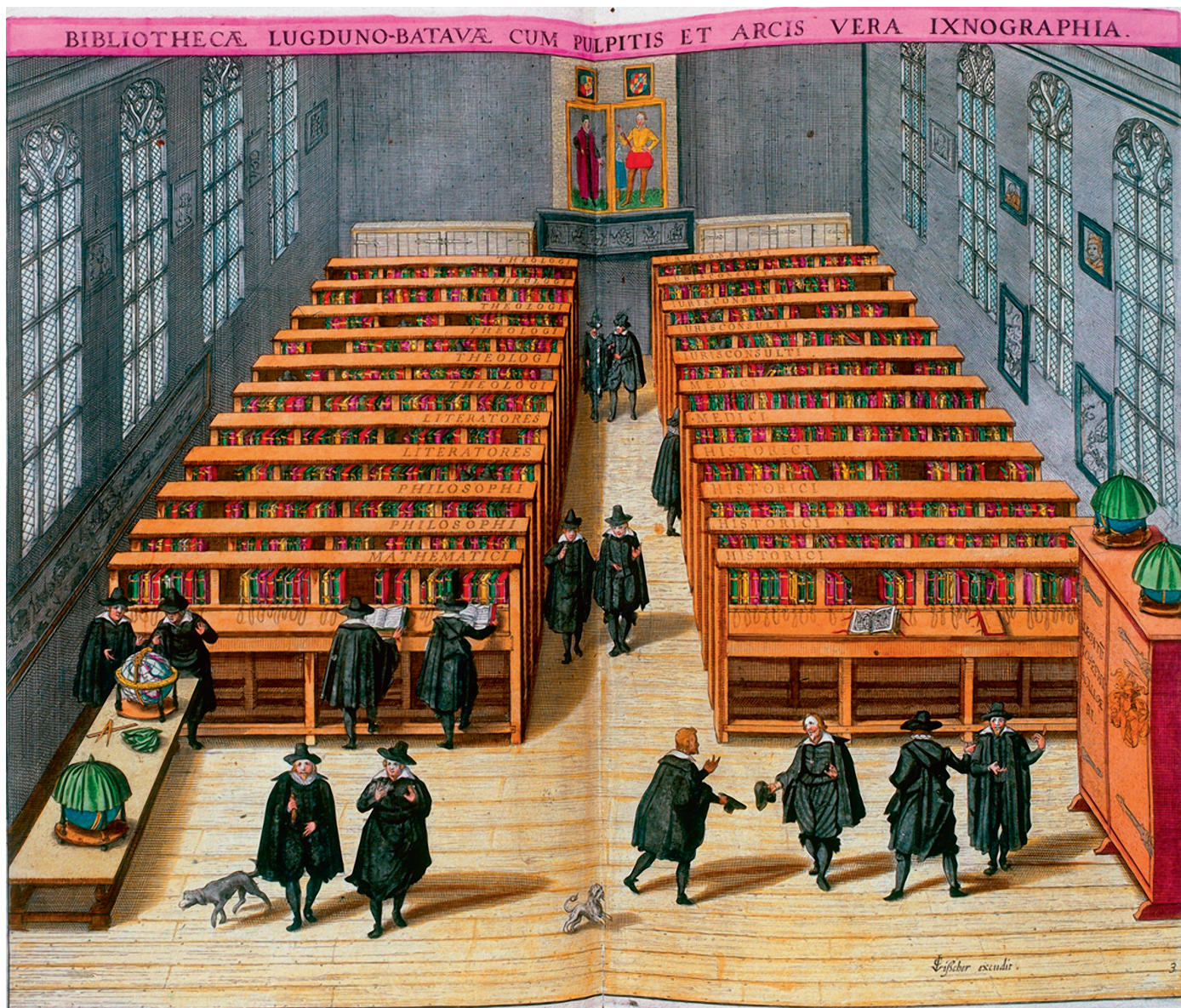
van het *College van librijmeesters* dat tot 1979 heeft bestaan. Het rijke archief van dit college maakt het mogelijk een gedetailleerd beeld te krijgen van het beheer, namelijk over de collectievorming en het feitelijke beheer van de collectie (plaatsing, onderhoud, toezicht op het gebruik).

Voor de opbouw of uitbreiding van de collectie stelde de stedelijke overheid budgetten beschikbaar. Dit gebeurde niet alleen in Gouda, maar er zijn ook archivalia die dit aantonen voor Alkmaar, Maastricht, Deventer en andere steden. De invloed van de stedelijke overheid of de predikanten op de collectievorming verschilt per stad. Illustratief is de acquisitie voor de Alkmaarse librije in 1601. De vroedschap vaardigde toen naar de veiling van de bibliotheek van Daniël van der Meulen in Leiden de predikant Cornelis Hillenius én de oud-schepen Adriaen Hendriksz Rabbi af om boeken te kopen. Overigens groeide in veel steden de bibliotheekcollectie door legaten, nalatenschappen of schenkingen.

Behalve het uitzonderlijk rijke archief van het Goudse *College van librijmeesters* geven ook archieven in andere steden inzicht in het dagelijks beheer van de stadsbibliotheek. Men komt er betalingen tegen voor schoonmaak, voor het maken van lectrijnen en boekenkasten, voor de levering van kettingen en voor het binden van de boeken in leer of perkament of het herstellen van de banden. Ook uitgaven voor het maken van sleutels en sloten komt men geregeld tegen in de stadsrekeningen (Leiden, Alkmaar, Zutphen). In Alkmaar is zelfs sprake van een sleutelcontract waaruit duidelijk wordt dat de burgemeesters van de stad de sleutel hadden van de bibliotheek.

Catalogi en inhoud

Uiteraard laten de historische stadsbibliotheken zich ook met elkaar vergelijken op hun inhoud. Daartoe zijn er studies en catalogi uit de negentiende en twintigste eeuw voorhanden van vrijwel alle stedelijke boekenverzamelingen die hierachter worden beschreven. Moderne catalogi zijn er slechts voor een

Gravure naar een tekening van Woudanus van de Leidse Universiteitsbibliotheek in 1610. Afbeelding: Wikimedia Commons.

enkele verzameling. De collectie van Zutphen is recent voorbeeldig en uitgebreid beschreven in een wetenschappelijke catalogus.¹⁶ Van de collectie uit de Alkmaarse librije verschijnt nog dit jaar een catalogus.¹⁷ Voor de bibliotheken in de andere steden zijn we – naast de bewaard gebleven boeken zelf natuurlijk – aangewezen op handgeschreven inventarissen en in vroeger tijden gedrukte catalogi om meer over de collecties te weten te komen. Gelukkig zijn voor veel bibliotheken dergelijke lijsten overgeleverd.¹⁸ Ze werden voor verschillende doeleinden gemaakt: ter inventarisatie van het bezit, maar ook als een soort van plaatsingslijst die nodig was bij de herordening van de boeken bij de verplaatsing van de bibliotheek naar een grotere ruimte (Amsterdam, Franeker, Leiden). Catalogi dienden ook om lezers (of bibliotheekpersoneel) de weg te wijzen

door de collectie. De *plankcatalogus* van de Goudse librije is hiervan een uniek voorbeeld. Ze bestaat uit houten plankjes die beplakt zijn met papier waarop de titels zijn geschreven van de boeken die op één plank in de boekenkast staan. De plankjes werden aan de kast gehangen. Oude spijkers in de boekenkasten van de Enkhuizer librije wijzen ook op dit gebruik.

De eerste catalogus van de bibliotheek te Antwerpen die in 1609 werd uitgegeven, blijkt met een bijzonder doel te zijn gemaakt. Zij diende om toekomstige sponsors voor de bibliotheek over te halen om boeken te schenken. Ook andere bibliotheekcatalogi (Leiden, Groningen) vermelden met dat doel de namen van de donoren van de boekwerken in hun catalogi.

De eerste catalogi van Leiden (1595), Franeker (1601), Antwerpen (1609) en Groningen (1619) geven als eerste titel de monumentale *Biblia Regia*, de door Christoffel Plantijn in de jaren 1568-1572 gedrukte polyglotbijbel in acht delen. Dit hoogte-

punt uit de zestiende-eeuwse typografie was een begeerd bezit voor meer steden. In de bibliotheken van Haarlem¹⁹, Alkmaar, Enkhuizen, Gouda, Deventer en Nijmegen²⁰ is een exemplaar aanwezig.

Kijken we op grond van de catalogi naar de inhoud van de bibliotheek, dan zien we dat aanvankelijk in alle bibliotheken theologische werken de meerderheid vormen. Naarmate een collectie mettertijd groeide, kwamen daar juridische (Zutphen), medische (Enkhuizen, Alkmaar, Deventer), botanische (Enkhuizen) en algemeen wetenschappelijke werken (Gouda) bij. De bibliotheken van Edam en Zutphen bezitten daarnaast relatief grote aantallen boeken die op de Latijnse school in gebruik waren. Het overgrote deel van de boeken in de hier gepresenteerde stadsbibliotheken is in het Latijn. Het merendeel is gedrukt in de zestiende eeuw en werd ofwel als nieuw boek aangeschaft (Zutphen, Deventer, Gouda, Rotterdam), ofwel als een tweedehands boek verworven op een veiling (Alkmaar) dan wel verkregen uit schenkingen of legaten (Edam, Enkhuizen).

De overgeleverde lijsten, inventarissen en catalogi maken het mogelijk om naast de inhoud aan titels ook de groei van een bibliotheekcollectie te volgen en vast te stellen wat op een bepaald moment in de bibliotheek aanwezig is. Voor collecties als die van Amsterdam, Leiden, Gouda, Zutphen, Deventer, Franeker, Groningen en Maastricht levert dat een dynamisch beeld op, terwijl andere, min of meer gesloten collecties als die in Alkmaar, Enkhuizen en Edam een statisch beeld geven.

Stedelijke collecties kunnen natuurlijk ook onderling met elkaar vergeleken worden. Zo blijkt de Alkmaarse librerie een steviger gereformeerd karakter te kennen dan andere stadsbibliotheken en onderscheidt de librerie van Edam zich door een relatief groot aantal werken in haar collectie van de Zwitserse reformator Heinrich Bullinger.

Gebruik

Bij deze bundeling van artikelen over zoveel historische stadsbibliotheken dient zich natuurlijk de vraag aan naar het gebruik van deze bibliotheken. Met welk doel wilden zoveel stedelijke regeringen aan het einde van de zestiende of in het begin van de zeventiende eeuw een stadsbibliotheek inrichten? Voor wie werden de bibliotheken gesticht?

De nog altijd aanwezige bibliotheken van Zutphen en Enkhuizen tonen hun boeken op lectrijnen en kastplanken. Opvallend is dat in beide bibliotheken voornamelijk grote boeken, boeken in folioformaat, aanwezig zijn. Ook in andere steden (Alkmaar, Gouda, Rotterdam, Deventer) is dit het geval. Dit wijst op een openbaar gebruik. Voor particulieren waren gebonden folianten te kostbaar en waarschijnlijk ook te groot om in de privébibliotheek op te nemen. De Leidse bestuurders van stad en universiteit trachtten in 1575 voor hun pas opgerichte universiteit boeken uit de abdij van Middelburg te kopen 'voor den geen, die alsnoch van boucken niet en zijn voorsien

ende geen middel en hebben omme voor hem te coopen'. Deze poging mislukte maar geeft wel de intentie weer waarmee men een openbare bibliotheek wenste in te richten. Dit blijkt ook uit raadsbesluiten zoals in 1604 in Rotterdam genomen. Op initiatief van de stedelijke dominees werd toen in Rotterdam geld vrijgemaakt om een 'publycke Bibliotheke' op te richten 'om mettertijd (...) een vermaerde librerie binnen deser stede te crygen'. De stedelijke bibliotheek moest dus openbaar zijn en de roem van de stad vergroten.

Over wie de boeken gebruikte, zijn nauwelijks getuigenissen bewaard.²¹ Afgaande op de aard van de boeken moeten we als gebruikers van de oudste gedeelten uit de bibliotheekcollecties denken aan kerkelijke functionarissen. Vóór de Alteratie zijn dat katholieke priesters en kanunniken, daarna dominees en ouderlingen. Voorts zullen ook juridisch geschoolde stedelijke bestuurders van de openbare verzameling gebruik gemaakt hebben.

De librijen van Edam en Zutphen bevatten relatief veel schoolboeken die op de Latijnse school in gebruik waren. In Edam was de librerie tevens schoollokaal van de Latijnse school. In Zutphen is een deel van de collectie schoolboeken aan de librerie nagelaten door rector Derk van Velp die in 1569 is gestorven. Scholieren van de Zutphense Latijnse school die naast de Walburgiskerk was gevestigd, hebben deze schoolboeken waarschijnlijk niet in de librerie geraadpleegd.

Studenten die bijvoorbeeld in Alkmaar de Latijnse school doorliepen ten einde aan de Leidse universiteit theologie te gaan studeren om dominee te worden, hebben de Alkmaarse librerie nauwelijks gebruikt. En eenmaal in Leiden hadden ze ook daar nauwelijks toegang tot de bibliotheek. Leiden kende sinds 1595 een *Ordonnantie* over het 'gebruyck der sleutelen'; hierin was voor de studenten niets geregeld.²² Ook tot de bibliotheken in Franeker, Groningen en Utrecht hadden studenten slechts op bepaalde tijden toegang tot de bibliotheek, en dan nog vaak onder toezicht. In Gouda stelt het reglement uit 1612 dat alleen eerbare mannen van onbesproken gedrag van de bibliotheek gebruik mogen maken, geen vrouwen of kinderen.

Het lijkt er dus inderdaad op dat de bibliotheek werd gezien als een prestige-object voor de stad, een middel om de stad te promoten. Stadsbesturen namen om die reden dan ook graag de boeken van hun beroemde geleerde inwoners op in de stadscollectie. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Alkmaar met de boeken van Pieter van Foreest en in Enkhuizen met de boeken van Bernardus Paludanus. In later eeuwen werd om deze redenen bijvoorbeeld in Rotterdam een Erasmuscollectie bijeengebracht en in Haarlem een verzameling rond de vermeende uitvinder van de boekdrukkunst Laurens Jansz. Coster.

Toekomst

Deze bundel *Historische stadsbibliotheken in Nederland* is een bijdrage tot de bibliotheekgeschiedenis. Voor het eerst zijn artikelen over zestien stedelijke bibliotheken bijeengebracht. Het

laatste woord over de stadsbibliotheek in de Noordelijke Nederlanden tussen 1550 en 1800 kan dit boek uiteraard niet zijn. De bundel vraagt aandacht voor de gelukkig nog ter plekke bewaard gebleven librijes van Zutphen en Enkhuizen. De librije van Zutphen is een erkend monument en wordt wettelijk beschermd.²³ Ook de unieke stadsbibliotheek van Enkhuizen verdient een monumentenstatus. Hetzelfde geldt voor de historische stedelijke boekencollecties die ondergebracht zijn in andere instellingen als archieven en universiteitsbibliotheken. Boeken die door hun inhoud, hun herkomst of hun gebruik historische banden met de stad hebben, zijn voor menige stad blijvende monumenten van roem en aanzien.

De hier gebundelde studies presenteren veel informatie over de verschillende stadsbibliotheken. Er is al veel tot stand gebracht: collecties zijn bewaard, geconserveerd en waar nodig gerestaureerd; van aantal stadsbibliotheken bestaan of komen wetenschappelijke catalogi; veel boeken zijn beschreven in moderne online catalogi en voor wetenschappelijk onderzoek of tentoonstellingen beschikbaar en hoogtepunten uit de diverse collecties zijn ook digitaal te bewonderen. De historische bibliotheekcollecties blijven evenwel aandacht en zorg nodig houden. De bewaaromstandigheden van de oude collecties behoren ten eerste optimaal te blijven. Ten tweede behoort elk afzonderlijk boek in goede conditie gebracht te worden. Gelukkig is en wordt tegenwoordig een aantal boeken uit verschillende collecties (Zutphen, Rotterdam, Gouda, Enkhuizen) met steun van overheid en particuliere fondsen geconserveerd en gerestaureerd. Maar lang niet alle boeken die dat nodig hebben, kunnen op dit moment behandeld worden. Ten derde zou van elke collectie een wetenschappelijke catalogus gemaakt moeten worden, waarin alle lijsten, inventarissen en catalogi van de desbetreffende collectie zijn opgenomen. Dan kunnen meer vergelijkingen gemaakt worden van het boekenbezit in verschillende steden. Ten vierde: in de wetenschappelijke catalogus zou van elk boek afzonderlijk genoteerd moeten worden hoe het is gebonden, wie de vroegere eigenaren waren en hoe het in de collectie terecht is gekomen. Op deze wijze zou de nu nog deels verborgen boekenschat meer bekendheid kunnen krijgen in de boekhistorische wereld.²⁴

Tot slot

Deze bundel *Historische stadsbibliotheken in Nederland* bevat bijdragen over zestien bibliotheken, geschreven door collectiebeheerders en boekwetenschappers. De auteurs hebben zich, naar gelang de situatie van hun bibliotheek, geconcentreerd op de beginjaren van hun instelling of een schets gegeven van hun bibliotheek vanaf het ontstaan tot heden. Samen geven de artikelen een boeiend beeld van de historische stadsbibliotheken in de Noordelijke Nederlanden. Aldus krijgt de Librije van de St. Walburgiskerk te Zutphen bij haar 450-jarig bestaan een passende context.

De redactie is de auteurs zeer erkentelijk voor hun enthousiaste medewerking. Zij dankt ook alle bestuursleden van de fondsen en stichtingen die deze publicatie financieel hebben mogelijk gemaakt. Ook de redactie van de nieuwe reeks *Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel* danken we voor de mogelijkheid deze bundel in haar reeks op te nemen. Een speciaal woord van dank geldt voor Marieke van Delft, namens de redactie de begeleidend redacteur. De Walburg Pers te Zutphen danken wij voor de fraaie verzorging van het boek en de prettige samenwerking.

NOTEN

- Schneiders (1997), p. 78-11; G.C. Huisman 'Institutionele bibliotheken 1460 – 1585', in: *Bibliopolis* 1.4. 5 en J.A. Gruys 'Institutionele bibliotheken 1585 – 1725', in: *idem* 2.4.5; www.bibliopolis.nl (10-4-2016).
- Van Selm (1992).
- Ibidem*, p. 82 en 86.
- Ibidem*, p. 88-89 en Krol (1985), p. 71-96; De La Fontaine Verwey (1997).
- Hoftijzer (2008); Esther Mourits bereidt een proefschrift over deze bibliotheek voor.
- Schneider (1997), p. 103-109.
- www.ets-haim.nl/over-ets-haim/geschiedenis (13-4-2016)
- Heijting, Van Daalen en Frijhoff (2005).
- De namen van de in het vervolg genoemde steden, zijn tevens verwijzingen naar de verderop in deze bundel opgenomen artikelen over deze steden.
- De la Fontaine Verwey (1980), p. 7.
- Van Beeck Calkoen (1910); Corbellini en Verhoeven (2004).
- Gaspar (2013).
- Petroski (1999), p. 55-99.
- Gnirrep en Verhoeven (2008), p. 102.
- Petroski (1999), p. 74-76.
- Renting (2008).
- Dijstelberge en Forrer (2016)
- Huisman (2007), p. 93-109.
- Hellinga (1971)
- Peters (1995), p. 91.
- Gnirrep en Verhoeven (2008), p. 98 melden dat Ritsert, hoofdpersoon in PC Hoofts klucht *Warenar*, zoek was. Zijn knecht Lecker vindt hem 'inde Libry (...) legghen mit de neus inde boecken'. Hooft moet hier in 1616 de stedelijke bibliotheek van Amsterdam mee bedoeld hebben.
- Berkvens-Stevelinck (2001), p. 48-50; Hoftijzer (2007).
- Dossiënummer Wet Behoud Cultuurbezit nr. 210.
- Bijvoorbeeld door opname van de herkomstgegevens in de internationale database van het Consortium of European Research Libraires (CERL): www.cerl.org/resources/provenance/main of in databases met gegevens over gebruiksporen www.annotatedbooksonline.com/ of leeservaringen: www.open.ac.uk/Arts/reading/ (26 april 2016).